

*Tomasz Samojlik,
Bogumiła Jędrzejewska,
Dariusz Krasnodębski,
Hanna Olczak*

Dwór łowiecki Wazów w Białowieży w świetle źródeł pisanych i badań archeologicznych

W czasie panowania dynastii Wazów (1587–1668) oręż polski i litewski odniósł jedno z największych zwycięstw pod Kircholmem w 1605 i Kłuszynem w 1610 roku, granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów obejmowały największy obszar w historii, rozwijał się handel, a polskie miasta rosły w potęgę¹. Jednak w końcu epoki Wazów na skutek wojen (głównie tzw. potopu szwedzkiego i wojen z Rosją) nastąpiło zmniejszenie terytorium państwa, straty materialne i ubytek ludności o 30% w stosunku do początku XVII wieku². Dodatkowo polityka wewnętrzna Rzeczypospolitej w coraz większym stopniu kształtowana była według interesów potężnych rodów magnackich³. W dziejach Puszczy Białowieskiej czas panowania Wazów również zapisał się dwojako. Długie okresy spokoju przerywane były wydarzeniami będącymi częścią wojen i powstań nekających Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

W chwili objęcia tronu polskiego przez Zygmunta III Wazę w 1587 roku od co najmniej dwustu lat rozwijał się system zarządzania Puszczą Białowieską jako własnością wielkich książąt litewskich i królów polskich⁴. Białowieskie lasy chronione były przed niekontrolowaną eksploatacją i kłusownikami przez służby łowieckie, w których najliczniejszą grupę stanowili osocznicy⁵. Jednocześnie dozwolone było ściśle określone i ograniczone przestrzennie tradycyjne użytkowanie Puszczy na podstawie dziedzicznych praw wchodowych, w zakres których nie wchodziły destrukcyjne formy wykorzystania lasów, jak komercyjne wyręby lub wypalanie towarów leśnych⁶. Przybywający do Puszczy Białowieskiej Jagiellonowie i Stefan Batory zatrzymywali się w dobrze wyposażonym, obejmującym co najmniej kilka zabudowań dworze łowieckim⁷. Na jego lokalizację nieco światła rzuciły przeprowadzone w latach 2006–2008 wykopaliska archeologiczne w Uroczysku Stara Białowieża (oddz. 367, Nadleśnictwo Białowieża, około 5 km od dzisiejszej wsi Białowieża), podczas których odkryto pozostałości zabudowań z materiałem zabytkowym głównie z pierwszej połowy XVI

¹ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 7–9.

² J. Tazbir, *Rzeczpospolita wielu narodów*, [w:] H. Samsonowicz, J. Tazbir, T. Lępkowski, T. Nałęcz, *Polska. Losy państwa i narodu*, Warszawa 1992, s. 205.

³ N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, Kraków 1999, s. 405–436.

⁴ T. Samojlik, *Łowy i inne pobyty królów polskich i wielkich książąt litewskich w Puszczy Białowieskiej w XV–XVI wieku*, „Kw.HKM”, R. LIV, 2006, nr 3–4, s. 293–305.

⁵ *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich*, red. T. Samojlik, Białowieża 2005, s. 70.

⁶ T. Samojlik, B. Jędrzejewska, *Użytkowanie Puszczy Białowieskiej w czasach Jagiellonów i jego ślady we współczesnym środowisku leśnym*, „Sylwan” 2004, nr 148(11), s. 37–50.

⁷ Zob. dyskusję na ten temat w: T. Samojlik, op. cit., s. 304.

wieku⁸. Dwór ten zapewne przestał istnieć w końcu XVI wieku — na jego pozostałościach rosną dziś liczące około 350–400 lat dęby.

Następny królewski dwór myśliwski w Puszczy Białowieskiej — z okresu dynastii Wazów — nie doczekał się bardziej szczegółowych badań, a dotychczasowy stan wiedzy o epoce Wazów w dziejach Puszczy Białowieskiej i dworze łowieckim tej dynastii jest nikły. Według J. Wiśniewskiego, dwór łowiecki Jagiellonów położony w Starej Białowieży⁹ wykorzystywany był już w 1409 roku, zaś około roku 1594 (za czasów Zygmunta III Wazy) przeniesiono go do centrum współczesnej Białowieży, budując tu również młyn¹⁰. Inaczej na tę sprawę patrzy J. Maroszek, według którego nowy dwór wybudowano w tzw. Nowej Białowieży już za czasów Stefana Batorego¹¹.

Popularne opracowania dotyczące dziejów Puszczy ograniczają się do informacji o utworzeniu ekonomii królewskich i włączeniu do nich Puszczy Białowieskiej w 1589 roku, liczbie i obowiązkach osoczników strzegących Puszczy, wreszcie zniszczeniach w wyniku działań wojennych i stacjonowania w pobliżu wojsk. Informacje o dworze łowieckim Wazów ograniczają się do stwierdzenia faktu jego istnienia, przy czym niepewne jest jego umiejscowienie (obok centrum Białowieży jako potencjalna lokalizacja dworu wymieniana jest dzielnica Białowieży zwana Szpakowicze, 2 km na wschód od centrum)¹². Według popularnych opracowań ani Zygmunt III, ani Władysław IV nie polowali w Puszczy, miał to robić jedynie Jan Kazimierz w latach 1650–1657¹³.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie informacji na temat dworu łowieckiego dynastii Wazów w Białowieży na podstawie źródeł historycznych i wyników wykopaliisk archeologicznych przeprowadzonych w latach 2004–2005 oraz umiejscowienia wiadomości na temat dworu Wazów w kontekście ówczesnego systemu zarządzania i ochrony Puszczy Białowieskiej.

Poszukiwania informacji o polowaniach dynastii Wazów w Puszczy Białowieskiej i o dworze łowieckim w Białowieży przeprowadzono zarówno w źródłach publikowanych, jak i rękopiśmiennych, zebranych podczas kwerend w archiwach polskich i zagranicznych. Do ustalenia dat polowań królewskich posłużyły: *Pamiętnik o dziejach w Polsce* Albrychta Stanisława Radziwiłła¹⁴, fragment zaginionego poematu Andrzeja Zbylitowskiego *Pisanie satyrów Puszczy*

⁸ Badania Instytutu Archeologii i Etnologii PAN pod kierownictwem D. Krasnodębskiego, por. D. Krasnodębski, H. Olczak, *Badania archeologiczne przeprowadzone na uroczysku Stara Białowieża*, w oddz. 367A *Puszczy Białowieskiej* (AZP 45-92), „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 2006, z. 2, s. 74–79; D. Krasnodębski, T. Samojlik, „Sprawozdanie z badań stanowiska Stara Białowieża, uroczysko *Dęby Królewskie*, oddz. 367A *Puszczy Białowieskiej* (AZP 45-92), Sezon 2007”, mpis w archiwum WKZ w Białymstoku; D. Krasnodębski, „Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliiskowych przeprowadzonych na stanowisku archeologicznym Stara Białowieża — Dęby Królewskie, Sezon 2008”, mpis w archiwum WKZ w Białymstoku; H. Jędrzejewska, „Stanowisko Stara Białowieża w świetle najnowszych badań archeologicznych (2006–2008)”, Warszawa 2011, mpis pracy magisterskiej, w Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

⁹ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej białostoczczyzny*, „Acta Baltico-Slavica”, nr XI, 1977, s. 18. Wykopaliiska archeologiczne przeprowadzone w Starej Białowieży w latach 2006–2008 przyniosły informacje o użytkowaniu tego miejsca w trzech okresach: we wczesnym średniowieczu, późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych (zob. H. Jędrzejewska, op. cit.). Wyniki stosunkowo skromnych prac wykopaliiskowych (w sumie przebadano 117,5 m²) nie pozwalają jednak na wykluczenie możliwości, że Stara Białowieża kryje jeszcze pozostałości dworu z początku XV wieku.

¹⁰ J. Wiśniewski, op. cit., s. 36.

¹¹ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 246.

¹² P. Bajko, *Białowieża. Zarys dziejów*, Białowieża 2001, s. 21–22.

¹³ A. Antczak, *Puszcza Białowieska i okolice*, Białystok 2002, s. 38; S. Kossak, *Saga Puszczy Białowieskiej*, Warszawa 2001, s. 153–154; L. Miłkowski, *Łowiectwo w Puszczy Białowieskiej. Przewodnik dla myśliwych*, Białystok, 1970, s. 12; E. Więcko, *W ostępach Puszczy Białowieskiej*, Warszawa, 1972, s. 30.

¹⁴ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1: (1632–1636), t. 2: (1637–1646), t. 3: (1647–1652), oprac. i tłum. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.

*Litewskich...*¹⁵ i relacja o podróży do Wielkiego Księstwa Litewskiego Estebanillo Gonzáleza¹⁶. Informacje o systemie zarządzania i ochrony Puszczy Białowieskiej w XVII wieku oraz o dworze łowieckim dynastii Wazów w Białowieży pochodzą z ustawy *Ordinatio o prowentach Królewskich, w Wielkim Xięstwie Litewskim* (1589)¹⁷, „Ordinatii puszczy J.K.Mści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego” (1639)¹⁸, „Excerptu Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego [...] 1670”¹⁹, „Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego” z 1696 roku²⁰, *Reestru raznym ubytkam prichinnym polskimi voiskami v selakh lesnictva Belovezhskogo*²¹ i innych dokumentów opublikowanych w kolejnych tomach wydawnictwa *Akty izdavaemye Vilenskoyu Arheograficheskoyu Kommissseyu*²², pamiętnika lekarza Władysława IV — Macieja Vorbek-Lettowa²³ i notatki *Sprawa o zabójstwo strzelca w Puszczy Białowieskiej*²⁴.

Trzon ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowiły tzw. *wotczyny*, ziemie będące własnością rodową wielkich książąt litewskich²⁵. Ten tradycyjny status przysługiwał Puszczy Białowieskiej, która od czasów Władysława Jagiełły stała się również puszcza królewską. Po wygaśnięciu dynastii, po śmierci Zygmunta Augusta, sprawa własności *wotczyn*, w tym Puszczy Białowieskiej, wymagała nowego uregulowania, jako że królowie elekcyjni nie mogli posiadać dóbr dziedzicznych²⁶. Potrzeba nowych ustaleń była tym pilniejsza, że za rządów pierwszych władców elekcyjnych nastąpił kryzys królewszczyzn i spadek dochodów skarbowych.

Problem ten był aktualny podczas koronacji Zygmunta III w 1587 roku. Niespełna rok później, wobec panującej w Krakowie zarazy, młody król wyjechał ze stolicy²⁷. Celem jego

¹⁵ A. Zbylitowski, *Pisanie satyrów Puszczy Litewskich, do Anny Królowny Szwedzkiej, o łowach w Białowieżach r. 1588. Z drukarni Łazarzowej r. 1589*, [w:] H. Juszyński, *Dykcyonarz poetów polskich*, t. 2, Kraków 1820, s. 367.

¹⁶ E. González, *La vida y hechos de Estebanillo González, hombre de buen humor, compuesta por él mesmo*, Antwerpia 1646 (reprint w: „Lemir”, 2009, nr 13, s. 578–579).

¹⁷ *Volumina Legum*, t. II, Petersburg 1859, s. 289.

¹⁸ „Ordinatio puszczy J.K.Mci leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego. Roku 1639 miesiąca Octobra”, Państwowe Historyczne Archiwum Białorusi, Mińsk, f. 1928, o. 1, d. 2.

¹⁹ „Excerpt Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego in Archivo Skarbu Rzeczctzey W.X.Litt. pod Datą Roku 1670 miesiąca Nowembra Dwudziestego Dnia znajduiącego się w Roku idącym Tysiecznym Siedemsetnym Siedmdziesiątym Czwartym miesiąca Marca Jedynastego Dnia pod Pieczęcią Komissyi Skarbu Rzeczctzey Wlgo Xwa Litto wydan denore Sequenti”, Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej cyt.: PAH), f. 1928, o. 1, d. 14.

²⁰ „Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego. Opisanie post Fata Najaśnieyszego Króla Pana Miłościwego. Anni 1696”, PAH, f. 1292, o. 304.

²¹ *Reestr raznym ubytkam prichinnym polskimi voiskami v selakh lesnictva Belovezhskogo 1665*, [w:] *Akty izdavaemye Vilenskoyu Arheograficheskoyu Kommissseyu*, t. 4, Wilno 1870, s. 7–12.

²² *Komissarskoe opredelenye, v kotorom pokazany granitsy mezhdú pushcheiu Belskoiu i Belovezhskoiu 1592* [w:] *Akty izdavaemye Vilenskoyu Arheograficheskoyu Kommissseyu*, t. 3, 1870, Wilno, s. 320–322; *List korolia Sigizmundu III-ho khoruzhemu Bukrabe, chtoby on iavilsia na spornoie mesto mezhdú pushcheiu Belovezhskoiu u Belskoiu 1592*, tamże, s. 322–323; *Donesenye Brestskaho voznhno o tom, chto on proizvel osvivedelstvovanie mesta, gde streltsy Polotskaho voevody Poniatovskaho, iz Sheresheva, ubili losia v Belovezhskoi pushche 1589* [w:] *Akty izdavaemye Vilenskoyu Arheograficheskoyu Kommissseyu*, t. 6, 1872, Wilno, s. 23–24; *Pismennoe donesenye v sud uradnika Vilenskaho voevody Danila Pekarskaho o poimke na meste prestuplenia krestianina Gresia s dr. eho pomoshchnikami, kotoryi proizvodil krazhu meda v Belovezhskoi pushche — v ukhode, prinadlezhashchem k imeniu Charnavchitskomu Vilenskaho voevody 1612*, [w:] *Akty izdavaemye Vilenskoyu Arheograficheskoyu Kommissseyu*, t. 6, 1870, Wilno, s. 96.

²³ M. Vorbek-Lettow, *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, oprac. E. Galos, F. Mincer, Wrocław 1968, s. 82.

²⁴ O. Hedemann, *Sprawa o zabójstwo strzelca w Puszczy Białowieskiej*, „Echa Leśne”, 1933, nr 9, s. 11–12.

²⁵ H. Sahanowicz, *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2002, s. 138–139.

²⁶ S. Ochmann-Staniszevska, *Dynastia Wazów w Polsce*, Warszawa 2006, s. 266.

²⁷ J. Geresz, *Wybitni Podlasiacy*, „Z dziejów Podlasia”, 34, 2006; Podlaskie Echo Katolickie (www.echo.siedlce.net, dostęp 17.07.2013).

podróży był Brześć, w którym w połowie listopada odbył się zjazd senatorów litewskich, z którymi król omawiał m.in. kwestię włączenia ekonomii brzeskiej do dóbr stołowych i podpisania trzeciego Statutu litewskiego (co nastąpiło jeszcze w tym samym roku)²⁸. Niewykluczone, iż okazją do ułożenia się z senatorami Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy podczas elekcji 1587 roku skłaniali się raczej ku wyborowi „cara lub arcyksięcia”²⁹, było polowanie w Puszczy Białowieskiej. Podczas rozmów z senatorami litewskimi zdecydowano o wydzieleniu części dóbr domeny państwowej, z której dochody miały zaspokajać potrzeby panującego. Dobra te, nazwane stołowymi, apanażami lub ekonomiami królewskimi, zdefiniowała uchwalona podczas sejmu walnego w Warszawie w 1589 roku ustawa *Ordinatio o prowentach Królewskich, w Wielkim Xięstwie Litewskim*, która zawierała się w zapisie: „W Wielkim Xięstwie Litewskim Grodno ze wszystkim, Szawle ze wszystkim, *post decessum moderni possessoris*: Brześć z Kobryniem ze wszystkim, Mohilow ze wszystkim: Olita ze wszystkim, y myta stare maia bydz wolne, aby z nich prowenty skarbu Wielkiego Xięstwa Litewskiego dochodziły, w cale zachowawszy jednak każdego przy prawie iego, które tę konstytucję uprzedziło”³⁰. W myśl tej ustawy „Brześć z Kobryniem ze wszystkim”, w skład czego wchodziła Puszcza Białowieska, włączone zostały do apanaży królewskich³¹. W odróżnieniu od reszty dóbr królewskich, z których dochody zasilały skarbiec państwa i które zwyczajowo były przez królów oddawane w dzierżawę szlachcie i możnowładcom, niekiedy z prawem dziedziczenia³², apanaże według litery prawa nie mogły być ani uszczuplane, ani powiększane³³. Dochody z dóbr stołowych, w tym Puszczy Białowieskiej, mogły być jednak częściowo przekazywane jako wynagrodzenie dla zasłużonych dworzan, jak to miało miejsce w przypadku nadwornego lekarza króla Władysława IV, który w 1635 roku otrzymał 1400 złotych z leśnictwa białowieskiego jako dożywotni jurgielt (czyli roczną płacę)³⁴. Powszechną praktyką było też dzierżawienie leśnictwa białowieskiego, przy czym kontrakty na dzierżawę były zwyczajowo krótkotrwałe i pozwalały na modyfikację warunków użytkowania Puszczy³⁵, która zawsze pozostawała bezpośrednią własnością królewską. Okresem największego rozkwitu dóbr stołowych były czasy Wazów, później jednak nastąpiła ich dewastacja i spadek dochodów. W XVIII wieku podejmowano próby reformowania ekonomii królewskich³⁶.

Dowodem polowania Zygmunta III w Puszczy Białowieskiej w 1588 roku jest poemat Andrzeja Zbylitowskiego³⁷, *Pisanie satyrów Puszczy Litewskich, do Anny Królowej Szwedzkiej, o łowach w Białobieżach r. 1588*. Całość poematu dedykowanego siostrze Zygmunta III, kró-

²⁸ N. Davies, *Boże igrzysko...*, s. 408.

²⁹ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów...*, s. 189.

³⁰ *Volumina Legum*, t. II, Petersburg 1859, s. 289.

³¹ Według anonimowej noty *Dochód Zygmunta III i domu jego w r. 1606 (z współczesnego rękopismu)* zamieszczonej w „Przyjacielu Ludu”, nr 30, 1842, dochód z ekonomii brzeskiej stanowił około 2% całości wpływów do kasy królewskiej.

³² S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, t. 5, 1911–1914, s. 86.

³³ Z. Gloger, *Ekonomie królewskie*, [w:] *Encyklopedia staropolska*, t. II, Warszawa 1901, s. 115–116; S. Ochmann-Staniszevska, *Dynastia Wazów w Polsce*, s. 266–267.

³⁴ M. Vorbek-Lettow, op. cit., s. 82.

³⁵ Zob. też B. Jędrzejewska, T. Samojlik, *Kontrakty Jana III Sobieskiego z lat 1675–1686 w sprawie dzierżawy i użytkowania Leśnictwa Białowieskiego*, „Kw.HKM”, R. LII, 2004, nr 3, s. 321–330.

³⁶ A. Mączak, *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. I, Warszawa 1981, s. 155–157.

³⁷ Andrzej Zbylitowski — poeta, dworzanin Stefana Batorego i Zygmunta III. W latach 1585–1598 przebywał na dworze królewskim, przez część tego okresu sprawując funkcję truckczaszego (funkcja tytułarna, kilku truckczaszych asystowało królowi przy stole podczas uroczystych obiadów). Był autorem szeregu utworów panegirycznych i okolicznościowych, m.in. sławiących uroki życia na wsi: *Żywot szlachezca we wsi i Wieśniak* (K. Młynarz, *Uwagi na marginesie dwóch unikatów Andrzeja Zbylitowskiego*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 8, 1963, s. 34–64).

lewnie szwedzkiej Annie Wazównie, nie jest znana, zachowało się tylko pierwszych dziewięć wersów, cytowanych w *Dykcjonarzu poetów polskich* przez H. Juszyńskiego³⁸:

„Z gęstych lasów, gdzie Narew cicha z dawna bieży,
I od strumieniów, które płyną w Białobieży,
I z wysokich pagórków, i skał zawiesistych,
I z nadobnych parowów i z iaskin sklepistych,
Z dzikich puszczy i wesołych dąbrów, i odzianych
Gaiów, i wierzb pobrzeżnych, i wód nieprzebranych,
Wszyscy leśni Bogowie, Boginie, Dryady,
Rogaci satyrowie, fauny i naiady,
Pozdrowienia, Królowno tobie posyłaia”³⁹.

Zachowany fragment poematu Zbylitowskiego nie zawiera szczegółów dotyczących polowania, poza informacją, że królowi podczas łowów towarzyszyła w białowieskich lasach królowna Anna Wazówna. Skoro w Brześciu Zygmunt III przebywał przez kilka tygodni od połowy listopada⁴⁰, polowanie w Puszczy Białowieskiej odbyć się mogło w listopadzie–grudniu 1588 roku. Dostępne informacje nie pozwalają rozstrzygnąć, gdzie zatrzymał się król wraz z dworem — mógł jeszcze wówczas istnieć dwór w Starej Białowieży, być może jednak funkcjonował już wówczas nowy dwór, na terenie dzisiejszej Białowieży (o czym świadczyć mogą znalezione podczas wykopaliisk pojedyncze fragmenty kafli datowane na koniec XVI stulecia).

Pierwsza informacja źródłowa, mogąca mieć związek z dworem łowieckim Wazów w Puszczy Białowieskiej, pochodzi z roku 1597 i dotyczy sprawy ściągania czynszów z poddanych pracujących w Białowieży. O. Hedemann cytuje sygnowany w tym roku przez Zygmunta III dokument, w którym król nakazuje podskarbiemu nadwornemu Wielkiego Księstwa Litewskiego, Dymitrowi Chaleckiemu, anulować obciążenia wobec poddanych zatrudnionych przy kopaniu „stawu Naszego Białowieskiego” i „tamecznym ciężarom w robotach folgę uczynić”⁴¹. Stawy rybne tradycyjnie lokowane były przy dworach królewskich, służąc aprowizacji stołu królewskiego podczas pobytów monarchy⁴² — staw budowany w Białowieży towarzyszyć zatem mógł istniejącemu już, bądź dopiero wznoszonemu dworowi.

Zachowane dokumenty świadczą o tym, że przechodząca do dóbr stołowych Puszcza Białowieska narażona była na próby bezprawnego korzystania z jej zasobów, między innymi z powodu nieuregulowanej granicy Puszczy z sąsiednimi dobrami, ale też ze względu na skargi posiadaczy puszczańskich wchodów. W 1589 roku strzelcy z Szereszewa wkroczyli do Puszczy Białowieskiej i zabili w niej łosia⁴³. W tym samym roku król zareagował na płynące z Puszczy skargi rodziny Wołkowyczych na to, że leśniczy białowieski nie pozwala im korzystać

³⁸ Egzemplarz z biblioteki H. Juszyńskiego był jedyną znaną kopią poematu — prawdopodobnie spłonął razem z częścią zbiorów kolekcjonera starodruków (zob. K. Bednarska-Ruszczyńska, *Michał Hieronim Juszyński — bibliograf i bibliofil. Próba uporządkowania problemów*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. XXVI, 1976, s. 69–92; M. Górska, *Fragm. księgozbioru Michała Hieronima Juszyńskiego w Bibliotece Ossolineum*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 1994, z. 5, s. 161–180).

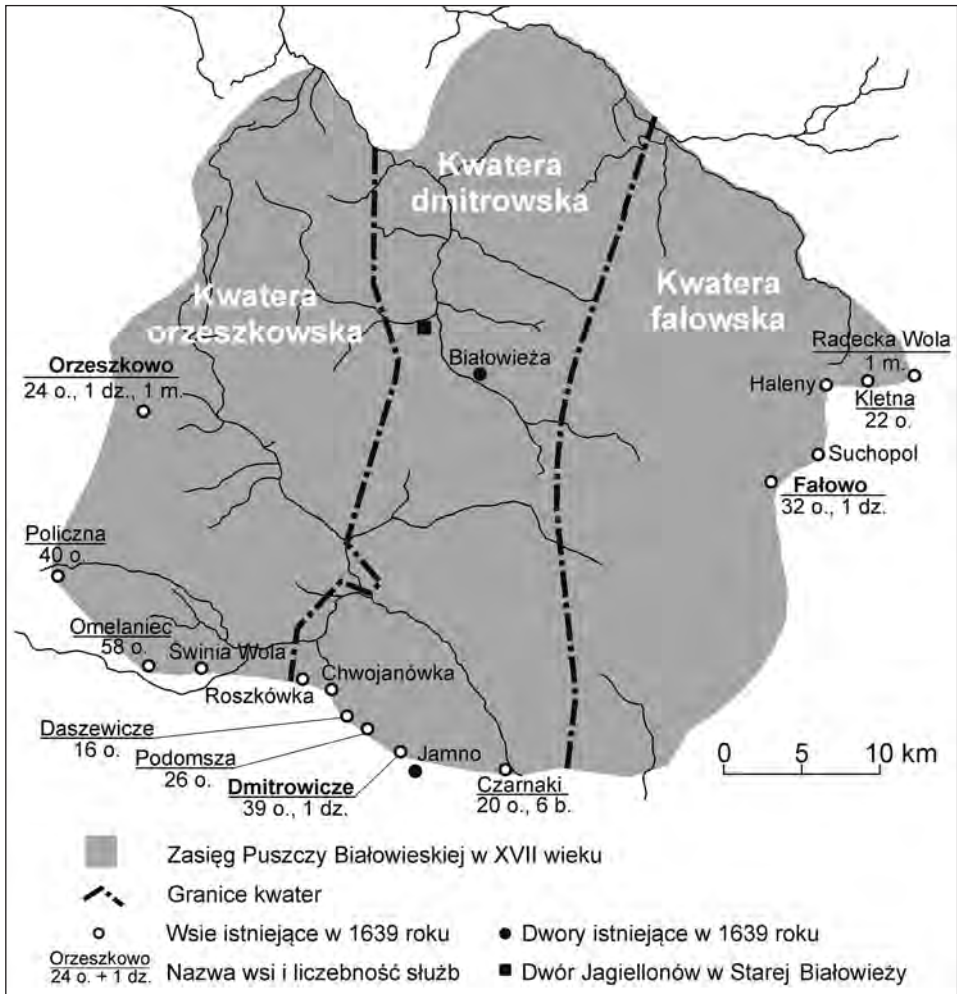
³⁹ A. Zbylitowski, *Pisanie satyrów Puszczy Litewskich...*, s. 367.

⁴⁰ J. Geresz, op. cit.

⁴¹ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Instytut Badawczy Lasów Państwowych, Rozprawy i Sprawozdania Seria A, nr 41, Warszawa 1939, s. 192. Próba dotarcia do cytowanych przez O. Hedemanna źródeł nie powiodła się — dokumentów o tych sygnaturach (zapisanych według dawnego systemu) nie odnaleziono w archiwum wileńskim, choć najwyraźniej znajdowały się tam jeszcze w okresie pracy Hedemanna (przed 1937 rokiem).

⁴² A. Januszek, *Rezydencja królewska w Niepolomicach w czasach panowania Zygmunta Augusta 1548–1572*, Lublin 2006, s. 195–197.

⁴³ *Donesenye Brestskaho vozhnaho... 1589*, s. 23–24.

Ryc. 1. Rekonstrukcja zasięgu Puszczy Białowieżskiej w XVII wieku, jej podział administracyjny według „Ordinacji puszczy J.K.Mści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego. Roku 1639 miesiąca Octobra”. Na mapie podkreślono wsie osockie, zaś pogrubiono wsie, od których pochodzą nazwy kwater Puszczy. Liczebność służb królewskich we wsiach osockich oznaczono następującymi skrótami: o. — osoczny, dz. — dziesiętnicy, m. — myśliwcy, b. — bobrownicy. Granice kwater za: O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieżskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Instytut Badawczy Lasów Państwowych. Rozprawy i Sprawozdania Seria A, nr 41, Warszawa 1939. Oprac. T. Samojlik

Fig. 1. A reconstruction of the area and division of the Białowieża Forest in the 17th c., after “Ordinatio puszczy J.K.Mści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego. Roku 1639 miesiąca Octobra”. Underlined are beaters’ villages, in bold — the villages that give names to the Forest quarters. The numbers of royal servants in beaters’ villages are abbreviated as follows: o. — osoczny (beaters), dz. — dziesiętnicy (team-of-ten leaders), m. — myśliwcy (hunters), b. — bobrownicy (beaver keepers). Delimitation of quarters after: O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieżskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Instytut Badawczy Lasów Państwowych. Rozprawy i Sprawozdania Seria A, no. 41, Warszawa 1939. Drawn by T. Samojlik

z wchodów nad Narewką, i wysłał tam dwóch komisarzy z poleceniem udzielenia Wołkowycykm odmiany za posiadane wchody poza granicami królewskiego lasu⁴⁴. W 1592 roku Zygmunt III w odpowiedzi na skargi na leśniczego Puszczy Bielskiej, Trojanowskiego, który wkraczał do Puszczy Białowieskiej i „paleniem towarów leśnych [...] puszczyć tę dewastuje i w ostępach szkodę wielką czyni”⁴⁵, wysłał ponownie komisarzy dla „odgraniczenia i uspokojenia jej ze wszystkich stron, z których ktokolwiek by w nią wstępował i bezprawnie zabierał”⁴⁶. W latach 1600–1602 komisarze królewscy badali z kolei spór o dobra należące do majątku Czarnawczyce (w tym wchody do Puszczy Białowieskiej), zajęte przez Radziwiłłów, ze szkodą dla miasta Kamieńca⁴⁷. W 1612 roku na terenie tych wchodów ujęto na gorącym uczynku złodziei miodu, którzy wycięli fragment drzewa bartnego „i na sanie ul z pszczołami złożywszy uciekali”⁴⁸.

Próbą ostatecznego uregulowania kwestii organizacji administracyjnej i dozwolonego użytkowania Puszczy Białowieskiej oraz powinności poddanych osadzonych we wsiach na granicy lasu była sporządzona w latach 1636–1641 przez komisarzy królewskich „Ordynacja puszczy królewskich”, zawierająca datowaną na 1639 rok „Ordynację puszczy J.K.Mci leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego”. Według niej w roku 1639 Puszcza Białowieska podzielona była na trzy kwatery: orzeszkowską, dmitrowską i fałowską, których nazwy pochodzą od nazw wsi znajdujących się na granicy lasu (ryc. 1). Dokument ten zawiera informacje o 15 wsiach na granicy Puszczy i dwóch dworach — w Jamnie i Białowieży. Dwór białowiecki był dworem królewskim, zaś dwór w Jamnie służył jako siedziba leśniczego — najważniejszej osoby w lokalnej administracji i zarządzie nad Puszczą Białowieską. Obowiązki leśniczego określał odrębny rozdział „Ordynatii” z roku 1639 — „Ordynatia panu leśniczemu Białowieżskiemu”. Podstawowym zadaniem leśniczego było strzeżenie granic Puszczy i jej ochrona przed wszelkimi szkodami powodowanymi przez nielegalne użytkowanie. Leśniczy miał też prowadzić rejestr ubytków zwierzyny, zarówno upolowanej na potrzeby monarsze, jak i padłej. Funkcja leśniczego najczęściej łączyła się ze stanowiskiem namiestnika — dzierżawcy leśnictwa białowieżskiego, podlegającego podskarbiemu Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁹. Leśniczemu podlegało czterech starszych osoczników — dziesiętników i 277 osoczników mieszkających w 10 wsiach na obrzeżach Puszczy (Orzeszkowo, Policzna, Omelaniec, Daszewicze, Podomsza, Dmitrowicze, Czarnaki, Fałowo, Kletna i Radecka Wola). To do nich należał obowiązek bezpośredniej ochrony Puszczy, ponadto naprawy istniejących mostów i dróg leśnych, „pilnowanie zwierzyny” w okresie rui i uczestnictwa w polowaniach królewskich bądź organizowanych na polecenie króla. Dodatkowym obowiązkiem starszych osoczników było składanie leśniczemu kwartalnych raportów o upolowanych i padłych zwierzętach, wyrąbanych drzewach i wszelkich szkodach zaobserwowanych w Puszczy. Raporty te miały być składane w obecności myśliwca (w 1639 roku w Puszczy Białowieskiej było ich dwóch, osadzonych we wsiach Orzeszkowo i Radecka Wola), którego funkcją była kontrola poczynań osoczników i weryfikacja raportów składanych przez dziesiętników. Myśliwcy nie podlegali jurysdykcji leśniczego, a odpowiadali bezpośrednio przed łowczym Wielkiego Księstwa Litewskiego. „Ordynatia” wymienia jeszcze sześciu bobrowników ze wsi Czarnaki, których obowiązkiem było łowienie bobrów i oddawanie ich do dworu „według dawnego zwyczaju”.

„Ordynatia” zawiera informację, że w początkach XVII wieku w białowieżskich lasach kontynuowano, pochodzące jeszcze z czasów Jagiellonów, tradycje koszenia puszczańskich łąk

⁴⁴ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy...*, s. 98.

⁴⁵ *Komissarskoe opredelenye...* 1592, s. 320–322.

⁴⁶ *List korolia Sigizmunda III-ho...* 1592, s. 322–323.

⁴⁷ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy...*, s. 199.

⁴⁸ *Pismennoe donesenye ...* 1612, s. 96.

⁴⁹ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy...*, s. 209–214.

oraz bartnictwo⁵⁰, natomiast nie były one objęte znanymi z innych puszczy królewskich destrukcyjnymi formami użytkowania, jak komercyjne wyręby czy wypalanie towarów leśnych na potaż, smołę, węgiel drzewny. Według „Ordinacji panu leśniczemu Białowieśkiemu” leśniczy miał bronić Puszczy przed tymi sposobami eksploatacji.

W 1639 roku leśniczym białowieśkim był Gerard Dönhof⁵¹, przedstawiciel spolonizowanej rodziny szlacheckiej pochodzącej z Inflant. Za czasów Wazów Dönhofowie stali się jednym z najbardziej wpływowych i znaczących rodów szlacheckich. Przedstawiciele rodu sprawowali istotne funkcje na dworze królewskim, które niekiedy łączyli z dzierżawą leśnictwa białowieśkiego i urzędem leśniczego⁵². Siedzibą leśniczego był dwór w Jamnie, położony między wsiami Dmitrowicze i Czarnaki, na południowej granicy Puszczy Białowieśkiej. Według „Excerptowi Inwentarza Leśnictwa Białowieśkiego [...] pod Datą Roku 1670 [...]”⁵³ odtworzyć można wygląd dworu i towarzyszących mu zabudowań. Jego centralną częścią był „dom wielki”, z „gankiem w węgły zrobionym”, z drzwiami dębowymi „stolarskiej roboty”, z piecami „z kafli polewanych pstrych”, z „kafli polewanych z herbami Ichmościów Panów Denhoffów”, a także „z kafli pstrych polewanych z orłami”. W sumie w największym budynku znajdowało się sześć pieców, w tym jeden, w którym „podczas inkursji węgierskiego wojska⁵⁴ każdy kafel podziurawiony, ale zewnątrz i z wierzchu gliną polepiony”. Poza tym, w skład osady wchodziły jeszcze cztery inne budynki mieszkalne, stajnia, dwie piekarnie, browar, słodownia, wozownia, budynki gospodarcze (stodoła, obory, kurnik), sad, ogród i dwie sadzawki. Z opisu wyłania się obraz osady zasobnej i tętniącej życiem.

Funkcja dworu w Białowieży była inna — nie miał on stałych mieszkańców, miał służyć królowi i towarzyszącym mu osobom podczas polowań lub przejazdów przez Puszczy Białowieśką. W „Ordinacji puszczy...” z 1639 roku wśród obowiązków leśniczego białowieśkiego znajduje się zapis: „Dwór w Białowieżach dla przejazdu J.K.Mści i łowów zbudowany, w osobliwym opatrzeniu mieć, postrzegając pilno, aby tak budowanie w cale było, iako insze domy ostające y co potrzeba naprawiono. A dla zachowania zwierza w bliższych dworu ostempach y bezpieczeństwa od ognia, aby tam nikt nie ważył mieszkać, oprócz straży osoczników, pilno postrzegać, a osobliwie aby szkody w puszczy nie było, pola więcey z lasów nie wyrabiano, koło dworu, którego y teraz cokolwiek iest wyrobionego, ma w zarośl zapuścić y więcey nie pozwalać wyrabiać”⁵⁶. Zapis o puszczeniu „w zarośl” świadczyć może o tym, że dwór wybudowany został na terenie, który wcześniej miał inny charakter — był „wyrobiony”, a więc wykarczowany na potrzeby upraw. Obowiązek osobistego stróżowania w dworze królewskim przypisany został w „Ordinacji puszczy...” osocznikom, którzy musieli „na straż do tego dworu po cztery osoczniki zawsze koleją chodźć, postrzegając szkody od wiatru y ognia, aby budowanie w cale było”⁵⁷.

⁵⁰ T. Samojlik, „Antropogenne przemiany środowiska Puszczy Białowieśkiej do końca XVIII wieku”, Białowieża–Kraków 2007, mpis rozprawy doktorskiej, Instytut Biologii Ssaków PAN, s. 79–95.

⁵¹ Za czasów Wazów dzierżawcami (a zarazem leśniczymi) leśnictwa białowieśkiego byli: Filip Machwic, Jan Machwic, Gerard Dönhoff, Teodor Dönhoff, Teodor Jan Maydel (O. Hedemann, *Dzieje Puszczy...*, s. 214–215).

⁵² Np. Teodor Dönhoff, podskarbi nadworny i podkomorzy wielki koronny, w latach 1662–1663 leśniczy białowieśki, oraz Ernest Dönhoff, łowczy Wielkiego Księstwa Litewskiego i leśniczy białowieśki w latach 1684–1693

⁵³ „Ordinacja puszczy...”.

⁵⁴ „Excerpt Inwentarza Leśnictwa Białowieśkiego...”.

⁵⁵ Były to oddziały sprzymierzonego ze Szwedami księcia siedmiogrodzkiego Jerzego II Rakoczego, działające w okolicach Puszczy Białowieśkiej podczas potopu szwedzkiego, zob. N. Davies, op. cit., s. 433.

⁵⁶ „Ordinacja puszczy...”.

⁵⁷ Tamże.

W dalszej części „Ordinatio puszczy...”, zatytułowanej „Włość leśnictwa Białowieskiego y powinność osadnych włók”, wymieniony jest „Dwór Białowiecki dla przejazdu y łowów J.K.Mści zbudowany” oraz pozostałe zabudowania ówczesnej Białowieży — „domy wszystkie insze, według osobliwego inwentarza podania sługi skarbowego, ostaią”. Ponadto dokument wymienia „Staw pode dworem K.J.Mści Białowieskim y młyn na rzece Narewce”, oba dzierzawi „Iwan Hrycewicz z uczestnikami, płaci kop ośm. Ciż młynarze zdawna mają pode dworem morgów 4, które y teraz trzymają, wolne od płaty”⁵⁸.

Towarzysząca dworowi osada składała się więc w 1639 roku z kilku przynajmniej zabudowań, młyna na Narewce, stawu rybnego, czteromorgowego pola należącego do dworu a użytkowanego przez białowieckich młynarzy, oraz niewymienionych w „Ordinatio puszczy...” gruntów nie należących do dworu. Wyobrażenie o ich wielkości daje pochodzący z czasów Jana III Sobieskiego „Dekret z dnia 14 sierpnia 1683 roku wydany przez Komisarzy wyznaczonych w 1677 roku przez króla Jana III Sobieskiego do rewizji leśnictw Wielkiego Księstwa Litewskiego” (ryc. 2), będący częścią „Inwentarza Leśnictwa Białowieskiego” z 1696 roku⁵⁹:

„My, JKMc i Rzplitej Komisarze do Leśnictw wszystkich WXLitt. konstytucją 1677 Ann. naznaczeni, zjechawszy na rewizją do Leśnictwa Białowieskiego, w którym upatrując *ab proventa* JKMc stołowe *augeri*, a Leśnictwo, które dla złych czasów zrujnować się musiało, *ad statum pristinum* mogło *redire*, one ordynując, Michała, Stefana, Marcina, Daniła, Maćfieję Wołkowickich, młynarzew białowieskich tak postanawiamy władzą na nas od KMci i Rzplitej złożoną.

Naprzód ci młynarze, na których i siedzą, mając sobie z dawna nadanych morgów 12, ciż mają morgów 13 od JWPana Kandelgissera⁶⁰ podłowczego nadanych, przy tych morgach ich i potomków ich zachowujemy. Ciż młynarze przyjęli na się grunt Dworny mając[y] w sobie morgów 50 styry z ogrodami Dwornemi wyjąwszy jeden [mórg], który się na pasiekę Dworną zachowuje, do czego oni należeć nie będą, wyjąwszy także i grunt rybacki na powinność rybacką nadany, do której należeć nie mają.

Z tego gruntu wszystkiego, jako morgów swoich dawnych 25, przy których onych zachowaliśmy, jako i Dwornego gruntu przyjętego, mają i powinni będą jako się obowiązali płacić czynszu i wydawać co rok po zł[oty] 200 i liczby polskiej, według czego wolne mają mieć używanie bez żadnej od kogo przeszkody, wymagania robocizn niezwyčajnych, owo zgoła spokojnie wytrzymywać będą z młynów, zaś podług dawnych należytości i zwyczajów zachować się mają. Do robót niezwyčajnych nie mają być pociągani, tylko co do napraw i ręcznej roboty, poprawy, jeżeli by się co zepsowało i jako przed tym pełnili, należeć będą.

Tymże wyzey pomienionym Wołkowyckim, jeżeliby co z łąk dwornych, które by nieskoszono, zostało, Dwór Jamneński corocznie dawać będzie.

Co w Akta Rewizji Inwentarz postanowiwszy, rękami naszymi podpisujemy.

Działo się w Jamnej, dnia 14 M-ca Sierpnia Anni 1683.

Jan Kazimierz Kierdiej, Marszałek Grodzieński, Komisarz JKMc

W. Müllenheim, Łowczy Nadworny WXLit, Komisarz JKMc

Jan Gorzewski, Starosta Starogarski, Komisarz JKMc”.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ „Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego... 1696”.

⁶⁰ Według O. Hedemanna chodziło o Jana Bohdana Kandelgissera, podłowczego generalnego koronnego i litewskiego w latach 1696–1699, jednak bardziej prawdopodobne, że grunty młynarzom białowieckim nadał inny podłowczy o tym samym nazwisku, Michał Kandelgiser, o którym wzmianka pochodzi z 1663 roku (O. Hedemann, *Dzieje Puszczy...*, s. 208).

Według tego dokumentu grunty młynarzy białowieskich, a więc właściwej wsi Białowieża towarzyszącej dworowi królewskiemu, wynosiły 12 morgów (6,7 ha), do których w czasach podłowczego Michała Kandelgissera (a więc około 1663 roku) dodanych zostało kolejnych 13 (7,3 ha). Dodatkowo młynarze w 1683 roku obrabiali już nie cztery (jak w 1639 roku), a 54 morgi (30,2 ha) gruntów należących do dworu. Obok dworu znajdowały się ogrody, z których jeden zarezerwowano na pasiekę dworską, oraz grunt rybacki „na powinność rybacką nadany”, najpewniej przy dworskim stawie.

W dworze w Białowieży zatrzymywali się dwaj kolejni królowie z dynastii Wazów: Władysław IV i Jan Kazimierz. Pobyt Władysława IV w Białowieży poświadczony jest przez dwa źródła. Pamiętnik Albrychta Stanisława Radziwiłła (1593–1656), podkanclerzego i kanclerza wielkiego litewskiego, związanego z dworem trzech kolejnych Wazów, zawiera datowany na 1643 rok wpis: „Miesiąc sierpień. [...] Król [Władysław IV Waza] 9-go wyruszył z Warszawy i zatrzymawszy się dla łowów (które wypadły nie po myśli) w Białowieży, w następnym miesiącu przybył do Grodna. Młodziutki królewicz Zygmunt z częścią dworu pojechał wcześniej wprost do Grodna”⁶¹. Ten sam 1643 rok wzmiankowany jest w relacji Estebanillo Gonzáleza, żołnierza, awanturnika i dyplomatycznego wysłannika cesarza Ferdynanda III Habsburga⁶². Odwiedził on Puszczę Białowieską towarzysząc królowi w podróży do Grodna: „Jest to bardzo zimny kraj, w którym jest wiele rozległych i gęstych lasów. Zwłaszcza jeden, zwany Białowieżą [w oryginale: Biala-Vexe — T. Samojlik i in.], w którym Jego Wysokość sam zabił jednego dnia dzikich byków tak zawziętych, że strach było na nie patrzeć i tak brodatych, że każdy z nich mógłby użyzyć brody pół tuzinowi eunuchów”⁶³. Ten sam cel podróży wymieniony w obu źródłach sugeruje, iż chodzi o jedno polowanie.

Pamiętnik Radziwiłła zawiera także informację na temat polowania Jana Kazimierza Wazy w Puszczy Białowieskiej w 1650 roku: „Miesiąc wrzesień. 1-go dnia września król wyjechał z Warszawy na łowy w Białowieży i w drodze był wystawnie podejmowany przez koniuszego litewskiego, mego bratanka Bogusława Radziwiłła, i przez podkanclerzego litewskiego. Gdy przybył do Białowieży, udałem się do niego, bo mój Kobryń był oddalony tylko o 12 mil [...]. Król zaś rozkoszował się łowami zabijając wiele żubrów, łosi i jeleni, a przez Bielsk, starostwo starosty łomżyńskiego, gdzie dłużej oddawał się ucztowaniu, 26-go tego miesiąca powrócił do Warszawy”.

Informacja o upolowaniu wielu „żubrów, łosi i jeleni” nie pozwala odtworzyć przebiegu polowania, odnotować można tylko fakt obfitości jeleni w ówczesnej Puszczy Białowieskiej.

⁶¹ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2, s. 364. Fragment o łowach w Białowieży jest pominięty w wydaniu pamiętnika z 1839 roku (A.S. Radziwiłł, *Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litewskiego*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1839, t. II, s. 110).

⁶² Autorzy składają serdeczne podziękowania dr P. Daszkiewiczowi z Service du Patrimoine Naturel, Muséum National d’Histoire Naturelle w Paryżu, za informację o białowieskim epizodzie w relacji Estebanillo Gonzáleza.

⁶³ E. González, *La vida y hechos...* s. 578, tłum. P. Daszkiewicz.

→ Ryc. 2. Rękopiśmienny „Dekret z dnia 14 sierpnia 1683 roku wydany przez Komisarzy wyznaczonych w 1677 roku przez króla Jana III Sobieskiego do rewizji leśnictw Wielkiego Księstwa Litewskiego”, część dokumentu „Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego. Opisanie post Fata Najaśniejszego Króla Pana Miłościwego. Anni 1696”, Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 1292, o. 304

→ Fig. 2. The manuscript „Dekret z dnia 14 sierpnia 1683 roku wydany przez Komisarzy wyznaczonych w 1677 roku przez króla Jana III Sobieskiego do rewizji leśnictw Wielkiego Księstwa Litewskiego”, part of the document „Inwentarz Leśnictwa Białowieskiego. Opisanie post Fata Najaśniejszego Króla Pana Miłościwego. Anni 1696”, The State Historical Archive in Vilnius, f. 1292, o. 304

Gatunek ten w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku znacząco zmniejszył liczebność w Wielkim Księstwie Litewskim na skutek niekorzystnych zmian klimatycznych⁶⁴, w Puszczy przetrwał prawdopodobnie do początku XVIII stulecia.

Zachowane dokumenty nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, do kiedy istniały zabudowania dworskie Wazów w Białowieży. Ostatnia wzmianka źródłowa o dworze pochodzi z roku 1663. Według opublikowanych przez O. Hedemanna fragmentów akt *Sprawy o zabójstwo strzelca w Puszczy Białowieskiej*⁶⁵, w maju tego roku, podczas najazdu kłusowników na Uroczysko Kniahinie Błoto⁶⁶, postrzelony został broniący królewskiej Puszczy osocznik, Nazar Hołoskowicz. Przewieziony do dworu białowieskiego po kilku godzinach zmarł. Do tego samego dworu wezwany został na obdukcję 31 maja 1663 roku przez podłowczego Michała Kandelgisera woźny „Mikołaj Nowohoński, generał JKMości Województwa Brzeńskiego”⁶⁷.

W drugiej połowie XVII wieku nastąpiły trzy napaści na obszar ekonomii brzeskiej, związane z toczącymi się wojnami. Pierwszy epizod związany był z potopem szwedzkim. W 1657 roku sprzymierzone ze Szwecją wojska węgierskie pod wodzą Jerzego II Rakoczego zdobyły Brześć Litewski, po czym zrabowały i spaliły okoliczne wsie, między innymi demolując dwór Jamno na południowej granicy Puszczy — siedzibę leśniczego białowieskiego⁶⁸. Druga fala zniszczeń związana była z toczącą się w latach 1654–1667 wojną polsko-rosyjską, która wybuchła w konsekwencji powstania Chmielnickiego. W listopadzie 1655 roku, na południe od Puszczy Białowieskiej, nad rzeką Leśną, doszło do bitwy sił rosyjskich z litewskimi, po której część wojsk rosyjskich wycofała się przez Puszczy do północny wschód, wysyłając przodem sotnię do naprawy lub budowy mostów. Opuszczające Puszczy oddziały rosyjskie zostały zaatakowane i częściowo rozbite przez oddziały szlachty litewskiej⁶⁹. Kolejne zniszczenia miały związek z rabunkami maruderów i zbuntowanych oddziałów tatarskich grasujących w okolicach Puszczy. Zachowany *Reestr raznym ubytkam prichinennym polskimi woiskami v selakh lesnictwa Belovezhskogo*⁷⁰ wylicza grabieże i szkody uczynione we wsiach należących do leśnictwa białowieskiego w latach 1665–1666 przez dwie chorągwie tatarskie rotmistrzów Abramowicza i Asanowicza, które zbuntowały się przeciw polskiemu zwierzchnictwu. Chociaż źródło nie zawiera wpisów dotyczących samej Białowieży, to właśnie z tym epizodem można wiązać zniszczenie dworu białowieskiego, ostatni raz wzmiankowanego w 1663 roku.

Dokumenty nie zawierają szczegółowych informacji na temat wielkości i wyglądu dworu Wazów w Białowieży, nie są również znane jego przedstawienia graficzne lub plany. Pewną wskazówką są zachowane w Sir John Sloane’s Museum w Londynie szkice architektoniczne nadwornego architekta Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów — Giovanniego Battisty Gisleniego⁷¹. Wśród 116 planów różnych obiektów, od pałaców po budynki użytkowe,

⁶⁴ Ochłodzenie klimatu, zwane Małą Epoką Lodową, z najzimniejszą fazą w latach 1645–1715, związana z tzw. Minimum Maundera — okresem wyjątkowo niskiej aktywności Słońca, J. Luterbacher, R. Rickli, E. Xoplaki, C. Tinguely, C. Beck, C. Pfister, H. Wanner, *The late Maunder Minimum (1675–1715) — a key period for studying decadal scale climatic change in Europe*, „Climatic Change”, 2001, nr 49, s. 441–462.

⁶⁵ O. Hedemann, *Sprawa o zabójstwo strzelca...*, s. 11–12.

⁶⁶ Współczesne oddziały 424/451, Nadleśnictwo Białowieża, zob. mapa „Puszcza Białowieska. Uroczyska według danych z XVI–XVIII wieku i sieć wodna (na tle obecnego podziału)”, w: O. Hedemann, *Dzieje Puszczy...*

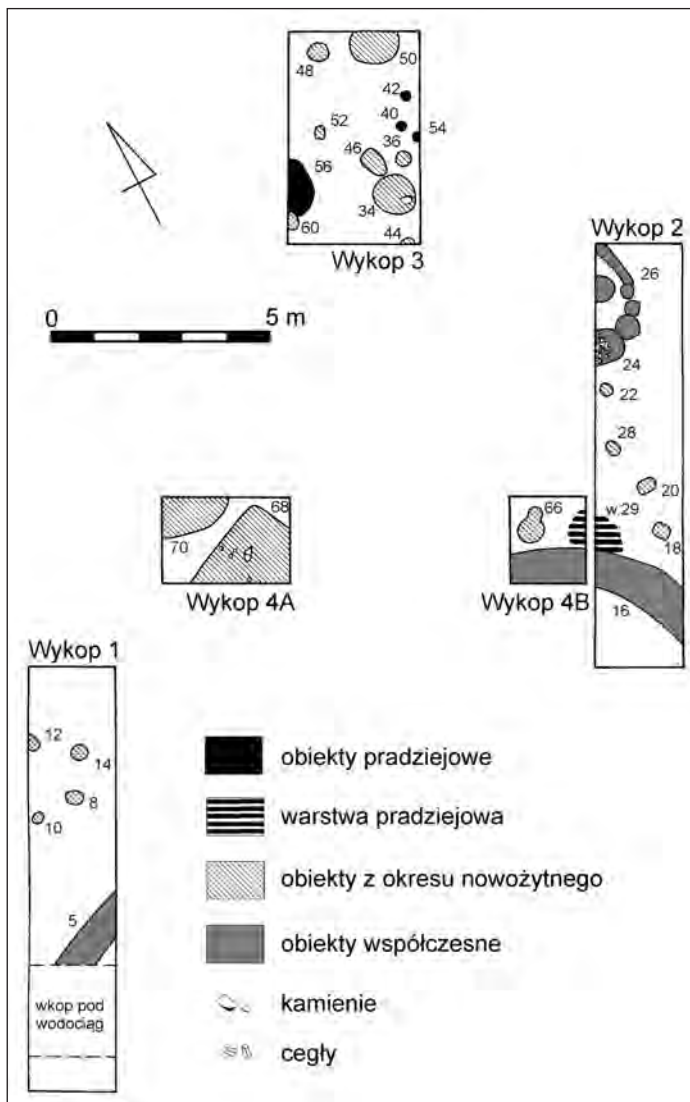
⁶⁷ O. Hedemann, *Sprawa o zabójstwo strzelca...*, s. 12.

⁶⁸ Tenże, *Dwór Jamno*, „Echa Leśne”, nr 2, 1936, s. 3–4.

⁶⁹ W. Majewski, *Potop szwedzki (1655–1660)*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, cz. 1, red. Z. Koszyła, Białystok 1986, s. 82–83.

⁷⁰ *Reestr raznym ubytkam prichinennym polskimi woiskami...*, s. 7–12.

⁷¹ Giovanni Battista Gisleni (1600–1672) — pochodzący z Rzymu architekt, scenograf, muzyk i kompozytor, aktywny na polskim dworze trzech kolejnych władców z dynastii Wazów.

Ryc. 3. Białowieża, Park Pałacowy. Plan wykopów 1–4 z zarysami warstw i obiektów. Rys. H. Olczak

Fig. 3. Białowieża, the Palace Park. Trenches 1–4 with layers and objects marked. Drawn by H. Olczak

znajduje się plan niewielkiego budynku, mogącego być dworkiem myśliwskim⁷². Pozbawiony właściwie ozdób, prosty w formie dwór zaprojektowany został z myślą o ciężkich zimowych warunkach, wyposażony był bowiem w sześć pieców i trzy kominki. Innym elementem,

⁷² G.B. Gisleni, „Varii Disegni/D’Architettura/Inventati e delineati/Da Gio:Battista Gisleni/Romano/Architetto delle MMta et Sermo/Principe di Polonia e Sueta”, Sir John Soane’s Museum, Londyn, vol. 121, s. 10–11.

Ryc. 4. Białowieża, Park Pałacowy. Widok stanowiska od północy — badania w wykopach 3 i 4.
Fot. D. Krasnodębski

Fig. 4. Białowieża, the Palace Park. The view of the site from the north — excavations
in trenches 3 and 4. Photo by D. Krasnodębski

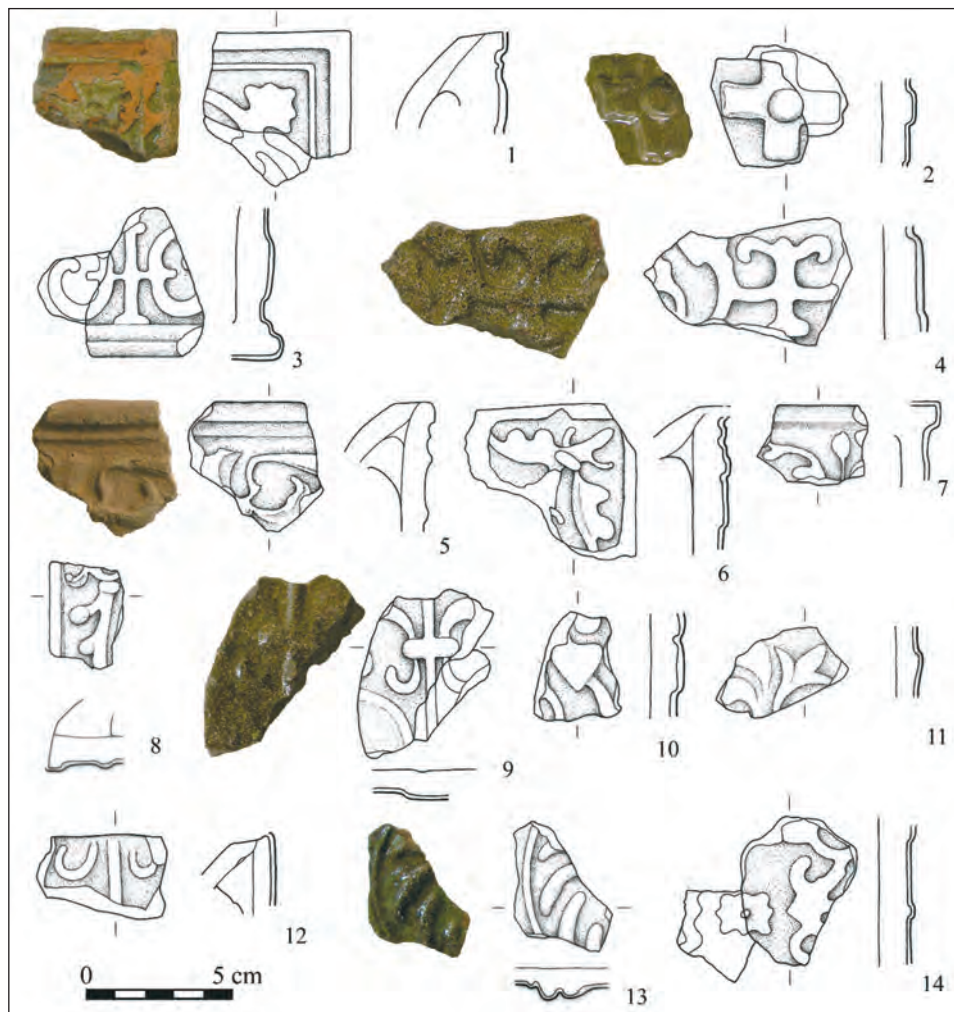
chroniącym przed nadmierną utratą ciepła, były stosunkowo nieduże otwory okienne, choć w parterowej części budynku znajdowało się ich aż 22. Plan nie nosi żadnego podpisu, który by informował gdzie i czy w ogóle dwór ów został wybudowany⁷³.

We współczesnej Białowieży próżno szukać pozostałości dworu lub zabudowy pochodzącej z XVII wieku, pozostał natomiast jeden ciekawy materialny ślad epoki Wazów. Jest nim znajdujący się w prawosławnej kapliczce cmentarnej dzwon z napisem „Anno Domini 1661 M W”.

Archeologiczne badania wykopaliskowe⁷⁴ prowadzone były w centrum wsi Białowieża i objęto nimi obszar o powierzchni 65 m² (ryc. 3, 4). Pozyskane w trakcie wykopalisk zabytki należą do trzech głównych grup chronologicznych. Najliczniejsza z nich związana jest z pozostałościami dziewiętnasto- i dwudziestowiecznego pałacu carskiego (cegły, gwoździe, okucia żelazne, ceramika, szkło okienne, etc.). Stosunkowo liczne, jednak bardzo rozdrobnione są znaleziska związane z użytkowaniem tego miejsca od przełomu XVI i XVII w. do połowy XVIII wieku (kafle, polepa z pieców, ceramika, cegły). Najmniej liczna, ale jedyna zachowana w znacznej części *in situ*, jest grupa zabytków pradziejowych, datowanych na okres wpływów rzymskich

⁷³ Reprodukacja projektu dworu znajduje się w: *Ochrona i łowy...*, s. 35.

⁷⁴ Zgodnie z pozwoleniami Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 7/A/2004 i 9/A/2005 oraz decyzjami Dyrektora Białowieskiego Parku Narodowego z dnia 5 maja 2004 i 19 kwietnia 2005 roku. W badaniach autorem pomagali wolontariusze: Dawid Gutowski, Helena Jędrzejewska i Paulina Szafrąńska. Autorzy składają im serdeczne podziękowania za pomoc.

Ryc. 5. Białowieża, Park Pałacowy. Wybór fragmentów kafli płytowych: 1–5 — z wykopu 1; 6–13 — z wykopu 2; 14 — z wykopu 3. Rys. H. Olczak, fot. T. Samojlik

Fig. 5. Białowieża, the Palace Park. Fragments of tiles: 1–5 — from trench 1; 6–13 — from trench 2; 14 — from trench 3. Drawn by H. Olczak, photos by T. Samojlik

(ceramika, gliniany prześlik, polepa)⁷⁵. Przedmiotem niniejszego omówienia są tylko materiały z drugiego zespołu, związane z epoką Wazów.

Powierzchnia całego stanowiska przykryta była humusem współczesnym, o miąższości nie przekraczającej 10 cm, porośniętym trawą. Pod nim znajdowały się nawarstwienia o charakterze niwelacyjnym, mające od 20 do 40 cm grubości. We wszystkich eksplorowanych wykopach, poza pozostałościami związanymi z rozbiórką pałacu carskiego (kamienie, fragmenty cegieł i kafli, ułamki ceramiki i węgle drzewne), znaleziono fragmenty ceramiki i kafli datowanych

⁷⁵ Jest to 50 fragmentów ceramiki i gliniany prześlik. Ponadto nie udało się określić datowania 24 ułamków naczyń. Zabytki pradziejowe i pochodzące z końca XIX–XX w. nie stanowią przedmiotu niniejszego omówienia.

Ryc. 6. Białowieża, Park Pałacowy. Dwupensówka szkocka, znaleziona w warstwie niwelacyjnej wykopu 2. Fot. T. Samojlik

Fig. 6. Białowieża, the Palace Park. A Scottish two-pence coin found in the levelling layer of trench 2. Photo by T. Samojlik

na okres od przełomu XVI i XVII do przełomu XVII i XVIII wieku. Na stropie calca zalegała brązowa warstwa humusu pierwotnego, w której znaleziono kilka fragmentów ceramiki pradziejowej, jak również nieliczne ułamki naczyń nowożytnych i kafli.

W eksplorowanych wykopach natrafiono na niewielkie doły posłupowe oraz jamy o różnych kształtach i rozmiarach, niemal pozbawione materiału zabytkowego. W wykopie 4, na głębokości około 50 cm, stwierdzono zarys prostokątnego obiektu o głębokości około 0,4 m i wymiarach znacznie wykraczających poza zasięg wykopu (obiekt 68). W jego wypełniku wystąpiły liczne kawałki cegieł i zaprawy wapiennej oraz fragmenty kafli piecowych i ceramiki, co sugeruje, że mógł to być narożnik budynku usytuowanego mniej więcej na osi północ-południe.

Z badań pozyskano 376 ułamków naczyń, które można wiązać z nowożytną fazą użytkowania stanowiska. Technika ich wykonania dowodzi, że zdecydowaną większość zbioru stanowią fragmenty, które można datować na XVII–XVIII w. Przeważają ułamki egzemplarzy toczonych (308 fragmentów), wypalonych w atmosferze redukcyjnej (234 fragmenty). Wśród naczyń wypalonych w atmosferze utleniającej dominują egzemplarze wykonane z glin żelazistych, a tylko 9 to części naczyń z glin białych. Na 18 fragmentach przetrwały pozostałości szkliska o zielonej, oliwkowej i brązowej barwie. Większość naczyń stanowią garnki, ponadto stwierdzono również wylewy misek, górną część dzbana oraz ucho, także zapewne dzbana. Zbiór naczyń wykonanych techniką taśmowo-ślizgową jest mniej liczny (68 fragmentów). Występują zarówno ułamki naczyń o wypale redukcyjnym, jak i utleniającym. Najbardziej charakterystyczne fragmenty wylewów pochodzą zapewne z garnków o baniastych brzuścach. Dwa fragmenty brzuśców zdobione są poziomymi żłóbkami.

W trakcie badań znaleziono również 575 drobnych fragmentów kafli⁷⁶. Wszystkie fragmenty mieszczą się w przedziale między końcem XVI a połową XVIII w., a największa ich liczba datowana jest na wiek XVII. Wyróżnić w nich można egzemplarze należące do dwu podstawowych grup: kafli formowanych na kole (miskowe i garnkowe) i w matrycach (płytkowe). Wśród kafli płytkowych na 42 fragmentach brak śladów szkliwienia⁷⁷, pozostałe zaś (196 fragmentów) pokryte są polewą ołowiową o barwie oliwkowo-zielonej, jasnozielonej, zielonej

⁷⁶ Autorzy serdecznie dziękują dr Marii Dąbrowskiej z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie oraz mgr Urszuli Stankiewicz z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku za pomoc przy analizie i datowaniu kafli.

⁷⁷ Częściowo może to być spowodowane złym stanem ich zachowania.

i zielono-brązowej. W niektórych przypadkach stwierdzono wtórne przebarwienie, najprawdopodobniej spowodowane działaniem wysokiej temperatury, co spowodowało, że kafle miały barwę brunatną (80 fragmentów). Ornament reliefowy, widoczny zarówno na kafkach szkliwionych, jak i nieszkliwionych, to przede wszystkim motywy roślinne o cechach wystylizowanej maureski lub lilii. Niekiedy widoczne są również elementy zoomorficzne, jak np. noga konia lub ptasie szpony, a także krzyżyki równoramienne (ryc. 5).

Spśród innych zabytków na uwagę zasługuje znaleziona w warstwie niwelacyjnej moneta miedziana — szkocka dwupensówka, zwana *Turnerem*, wybijana w latach 1632–1639 (ryc. 6). Na jej rewersie widnieje narodowy symbol Szkocji — oset oraz łaciński napis głoszący: *NEMO ME IMPUNE LACESSET* („NIKT NIE ZADZIERA ZE MNĄ BEZKARNIE”). Wartość *Turnera* odpowiadała jednej szóstej angielskiego pensa⁷⁸.

* * *

Źródła pisane niezbitcie pokazały, że w czasie panowania dynastii Wazów istniał w Białowieży zespół myśliwskiego dworu łowieckiego z towarzyszącą mu infrastrukturą. Zabudowania dworskie zlokalizowane były w centrum współczesnej Białowieży, w najwyższym jej miejscu, na wzgórzu nad rzeką Narewką (obecnie Park Pałacowy). Dokładna lokalizacja samego dworu królewskiego pozostaje nieznana. Być może, mimo bardzo dużych osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych niwelacji i wielokrotnego przekształcania znacznych obszarów wzgórza, lokalizację dworu uda się ustalić w przyszłych, szerszej zakrojonych badaniach archeologicznych.

Dwór myśliwski Wazów istniał od końca XVI stulecia do lat sześćdziesiątych XVII wieku. Użytkowany był przez Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza — każdy z nich co najmniej raz przebywał w Białowieży i polował w Puszczy Białowieskiej. Można przypuszczać, że nie są to pełne dane o pobytach królów, ich rodzin, dworu i gości w Białowieży. Dotychczas brakuje opracowania itinerariów królewskich Wazów, które mogłyby rzucić nowe światło na te kwestie.

Skąpość dostępnych źródeł pozwala jedynie na stwierdzenie, że na zespół białowieskiego dworu myśliwskiego z epoki Wazów składał się budynek dworu, towarzyszące mu zabudowania, staw rybny, młyn na rzece Narewce, ogrody (z których jeden służył za dworską pasiekę) i dworskie pola uprawne, obejmujące w sumie około 30 ha. Istniejąca już wówczas obok dworu osada Białowieża składała się z kilku przynajmniej zabudowań oraz towarzyszących im pól, w sumie o powierzchni około 14 ha.

Funkcjonowanie dworu Wazów trwało zapewne do czasu dramatycznych wydarzeń wojennych drugiej połowy XVII wieku. Mimo ogromnych strat materialnych i demograficznych, jakie były skutkiem tych wojen, osada Białowieża przetrwała i powoli się rozwijała. Niezmieniony pozostał także status Puszczy Białowieskiej i całej ekonomii brzeskiej. Trwała, budowana od czasów Jagiełły, sława lasów białowieskich i żyjących w nich żubrów. Jednak kolejna wzmianka o królewskim dworze myśliwskim w Białowieży pojawia się dopiero w początkach panowania Augusta II Mocnego. W „Rewizji Leśnictwa Białowieskiego” z 1703 roku w opisie obowiązków osoczników ze wsi Chwałowa wymieniona jest powinność: „gdy będzie potrzeba dwór JKMci białowieski i inne domy w nim zostające naprawować”⁷⁹.

⁷⁸ R.B.K. Stevenson, *The “Stirling” Turners of Charles I, 1632–9*, „British Numismatic Journal”, 29, 1958–1959, s. 128–137. Autorzy dziękują za informacje dr R. Kelleherowi z wydziału monet i medali British Museum w Londynie.

⁷⁹ „Rewizja Leśnictwa Białowieskiego przez JP Kazimierza z Zardek Zardeckiego stoln. mścislawskiego y JP Władysława Kozielskiego Kommissarzów JKMści naznaczonych w Rku terażniejszym Tysiąc Siedemsetnym Trzecim de Prima Septembris”, w: „Akt Rewizji Leśnictwa Białowieskiego przez JP Kazimierza z Zardek Zardeckiego stolnika mścislawskiego y JP Władysława Kozielskiego Kommissarzów JKMci uczyniony Roku Tysiąc Siedemset Sześćdziesiąt Ósmego miesiąca Augusta Dziewiątego Dnia”, Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku, f. 174, s. 1, dz. 32.

Adresy Autorów:

Dr Tomasz Samojlik

Prof. dr hab. Bogumiła Jędrzejewska

Instytut Biologii Ssaków Polskiej Akademii Nauk

ul. Waszkiewicza 1c

17-230 Białowieża

samojlik@ibs.bialowieza.pl

Mgr Dariusz Krasnodębski

Mgr Hanna Olczak

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

THE VASA DYNASTY'S HUNTING MANOR IN BIAŁOWIEŻA IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DOCUMENTS AND ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

Neither the Vasa dynasty's hunting manor in the Białowieża Forest, mentioned in written sources, nor the Vasa period in the history of the forest have yet been subject of detailed study. Analysis of written documents and results of archaeological excavations carried out in 2004–2005 have evidenced that the the Vasas' hunting manor was erected in Białowieża most probably at the end of the 16th century. It was located in the centre of the contemporary Białowieża, on a hill on the Narewka river (today the Palace Park). Apart from the manor, the complex incorporated other buildings, a fish pond, a mill, gardens, an apiary and arable fields covering 30 ha in total. In the times of the Vasas, the manor was accompanied by a village with 14 ha of arable fields. All the three kings from the Vasa dynasty stayed in the royal manor in Białowieża during hunts in the Białowieża Forest: Zygmunt III in 1588, Władysław IV in 1643, and Jan Kazimierz Vasa in 1650, though most probably there were more royal visits to Białowieża. Since 1589, the Białowieża Forest had a special status — it was not only the royal hunting ground but also part of the crown estates (Brześć economy), which generated income for the royal court. The manor was mentioned in written sources for the last time in 1663. Archaeological finds prove that the manor was destroyed by fire during the last part of the Polish-Russian war (1654–1667). Although the manor was demolished and the Białowieża forestry suffered great demographical and financial losses, the status of the Białowieża Forest as the royal forest did not change. The next royal hunting manor in Białowieża is mentioned in written sources about 40 years later, in the times of the Wettin dynasty.